

12. Yüzyılda Fars Eyâleti

The Fars State in the 12th Century

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU¹

¹Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: C.A. 0000-0003-4220-4696

ÖZ

Pers ve Sasani dönemlerinde merkezi bir rol oynayan tarihî Fars bölgesi, bugün İran'ın güneyinde olup yönetim merkezi Şiraz kentidir. Bölge bugün birçok arkeolojik alan ve tarihî yapıları barındırdığı için İran'ın kültür başkenti olarak tanınmaktadır. Fars bölgesi, gerçek manada 11. asrın ikinci yarısında yerel İranî hanedanlardan ilk defa olarak Selçuklu hâkimiyetine geçmişti. Biz de bu yazımızda, bir Selçuklu eyaleti olarak Fars'ın 12. asırdaki durumunu anlatmaya çalışacağız. Bu bağlamda eldeki veriler ışığında Fars bölgesinin siyasi tarihî, iktisadî ve kültürel vaziyeti hakkında bazı tespitlerde bulunmak amacındayız. Bu noktada Fars bölgesindeki tüm şehirleri ayrı ayrı ele almayacağımızı ve aslında genel bir çerçeve çizmeye çalışacağımızı belirtmek istiyorum.

Aslında Türk evresi ya da Selçuklu evresi dediğimizde tabii ki Kirman Selçukluları, Büyük Selçuklu valileri ve Salgurlu Atabeyliği'ni kastediyoruz. Yazımızda da aslında bu evreye odaklanmak istemiştik. Fakat bölgenin eski tarihinin bilinmeden konunun tam anlaşılamayacağını idrak ettiğimizden giriş mahiyetinde birkaç sayfa Fars bölgesinin Selçuklulara kadarki tarihi serüvenini anlatmaya gayret ettik. Bu arada tarihi coğrafya ile ilgili de bazı malumat verilmiştir. Son olarak Selçuklu evresi olarak kastettiğimiz 12. asırda Fars bölgesinde medreseler, camiler yaptırılıp su yollarının onartıldığı ve bazı yeni imar faaliyetlerinde bulunulduğunu görmüş bulunuyoruz. Tabii bölgenin hem Büveyhî hem de Selçuklu asırlarında siyasi mücadelelerde de odak noktası olduğunu tekrar etmekte beis yoktur.

Anahtar Kelimeler: Büveyhîler, Selçuklu İmparatorluğu, Fars Eyâleti, İbnü'l Belhî, Farsnâme

ABSTRACT

The historical Fars region, which played a central role during the Persian and Sassanid periods, is today located in Southern Iran with the city of Shiraz being its administrative center. The region is also known as the cultural capital of Iran, as it contains many archaeological sites and historical buildings. In real terms, the Fars region passed under Seljuk rule from the local Iranian dynasties for the first time in the second half of the 11th century. This article will attempt to explain the situation of Fars in the 12th century as a Seljuk state. In this context, it aims to make some determinations about the political history, economy, and cultural situation of the Fars region in light of the available data. Regarding this point, I would like to point out that I will not consider all the cities in the Fars

Başvuru/Submitted: 20.05.2021 **Kabul/Accepted:** 28.08.2021

Sorumlu yazar/Corresponding author: Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Doç. Dr.), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: aydogmusoglu@ankara.edu.tr

Atıf/Citation: Aydoğmuşoğlu, C. (2022). 12. yüzyılda Fars eyâleti. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 143-158). <https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.012>

region separately but will instead try to draw a general framework.

When mentioning the Turkish or the Seljuk phase, of course what is meant is the Kirman Seljuks, the Great Seljuk governors, and the Salghurids (i.e., Atabegs of Fars). This article actually intends to focus on this phase. However, due to realizing that the subject cannot be fully understood without knowing the ancient history of the region, I have tried to explain the historical adventure of the Persian region up to the Seljuk period in a few pages as an introduction while also providing some information about the historical geography. Madrasas and mosques were finally seen to have been built, waterways repaired, and some new construction activities carried out in the Fars region in the 12th century, by which I mean the Seljuk phase. Of course, no harm is had in repeating that the region had also been the focal point of political struggles in the centuries of both the Buyid and Seljuk dynasties.

Keywords: Buyid Dynasty, Seljuk Empire, Fars Province, Ibn al-Balkhi, *Fars-Nama*, *The Book of Fars*

Giriş

Perslere ait kitabelerde geçen Pars ya da Parsa (Yun. Persis) kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan Fars, bugünkü İran'da güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan ve batıda Buşehr ve Hûzistan ile çevrili coğrafi bölgeye yani Fars eyâletine verilen addır. Ülkenin güney batısında bulunan Fars eyâletinin, geniş bir ova içinde kâin merkezi Şiraz dışında Lâr, Fesa, Kâzerun, Cehrem, Âbâde, Mervdeşt, Eberkûh ve Firuzabâd (tarihî Gûr) olmak üzere önemli şehirleri bulunmaktadır. (Heyat, 1995, s. 174-175; Huart, 1945, s. 470; Wiesehöfer, 2020, s. 15) Eyalet doğal olarak Farslığın ya da İranlılığın ana vatanı sayılmaktadır. Eyaletin nüfusunu Farslar, Türkler, Araplar ve Kürtler oluşturmaktadır.

Pars (Perse) adı, bu bölgenin ismi olduğu kadar burada yaşayan kavmin de adı idi. Eski Yunan kaynaklarında Persis olarak geçen kelime Ortaçağ Avrupa yazarları tarafından Pers (Perse) şeklinde kaydedilmiştir. Bu eyalette hüküm süren ve Antik dünyanın en önemli imparatorluklarından birini kuran Perslerin buraya ne zaman geldiği tam olarak bilinmemektedir. Elbette ki Fars eyâleti, Perslerin kraliyet ailesi Ahameniş Hanedanı'nın da ana vatanı idi. Perslerin, doğal olarak Makedonya Kralı Büyük İskender'in istilâsına kadar hüküm sürdüklerini biliyoruz. M. Ö. 323 tarihinde İskender'in ölümü üzerine imparatorluğu yöneten General Selevkos ve ardılları Fars'ta şehirler kurup buraya Yunanlı göçmenler yerleştirdiler. Fars bölgesi, IV. Antiokhos'un M. Ö. 164 tarihinde ölümüne kadar Selevkosların elinde kaldı. Daha sonra ise Part İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. (Heyat, 1995, s. 175; Le Strange, 2015, s. 313)

Üçüncü asrın ilk yarısında Erdeşîr, Partların Fars'taki hâkimiyetine son verip Sâsânî Hânedanı'nı kurdu (224). Başlangıçta bu hânedanın başşehri, Fars vilâyetindeki kadim İstahr idi. Onun yerini daha sonra Ktesifon (Medâin) alacaktır. Sâsânîler, Arap istilâsına kadar Fars'ı yönettiler. Hz. Ömer döneminde ise Araplar ilk defa Fars'ı ele geçirme girişiminde bulundular. Halife Hz. Osman devrinde üçüncü bir girişimde bulunulduysa da Osman b. Ebû'l-Âs kumandasındaki ordu, Sâsânî kuvvetlerine yenildi. Fakat bir süre sonra Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Osman b. Ebû'l-Âs, Şiraz'ı birlikte ele geçirdiler. Aslında bu sırada İstahr ele geçirilmiş olmalıdır zira İslâm fetihleri sırasında Şiraz'ın mevkii, İstahr'ı kuşatmaya gönderilen birliklerin ordugâh alanı idi. Neticede Basra Valisi Abdullah b. Âmir kumandasındaki ordu önce İstahr'ı, daha sonra Fîrûzâbâd'ı ele geçirerek neticede Fars'ın tamamı, İslâm hâkimiyeti altına alınmış oldu. (649/650) (Heyat, 1995, s. 175, Le Strange, 2015, s. 314, Kudâme İbn Cafer, 2018, s. 87)

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Fars bölgesi, Sâsânîler devrindeki gibi Erdeşîr Hurre (Eski Farsça: şeref), Sâbûr (Şâpûr) Hurre, Dârâcird, Errecân ve Antik Persepolis ile birlikte İstahr¹ (Sasanilerin ilk ve kutsal başşehri) olmak üzere beş bölgeye (kûre) ayrılmıştı. Görüldüğü üzere adını saymadığımız Şiraz şehri, önemini İslâm fetihlerine borçludur zira Sasani çağında İstahr

1 Bugün Şiraz-İsfahan yolu üzerinde ve sadece harabeleri bulunan kadim İstahr şehrinin isminin aslının -yeni yapılan çalışmalar ile- Eski Persçe *stahra* yani "müstahkem yer" olduğu düşünülmektedir. Şehir, Antik Persepolis kentinin M. Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından harabeye çevrilmesinden sonra gelişmeye başladı ve M. Ö. 250 – M. S. 224 yılları arasında Partların başşehri oldu. İlk yapılan üç ateş tapınağından biri burada yer alıyordu ve Sâsânî İmparatorluğu'na adını veren Sâsân bu tapınağın başrahıbiydi ve Uslu'nun tespitine göre de Müslümanların hâkimiyeti devrinde 684 yılında Şiraz'ın kurulması ve kısa sürede gelişmesi üzerine gerilemeye başlamıştır. Buna rağmen Tuğrul Bey'in 1063 tarihindeki ölümünün ardından Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tekin burada para bastırarak bağımsızlığını ilân etmiş fakat bu durum fazla sürmüyerek Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan tarafından 1067 yılında onun bağımsızlığına son verilecektir. Bkz. (Uslu, 2001, s. 202)

öne geçmiş idi. Hatta İstahr, Müslümanlar Fars'ı alınca bölgenin en büyüğü değilse bile en önemli şehri idi. Türker Uygur'un belirttiği gibi Emevî döneminde Fars bölgesi İslâm hâkimiyetine girmiş ve bir İslâm şehri olarak Şiraz kurulmuştur. (Uygur, 2019, s. 131-141) Uygur'un tespitine göre Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'nin 693 yılında kurmuş olduğu Şiraz şehri, Emeviler Devleti'nin yıkıldığı 749 yılına kadar Fars topraklarının idare merkezi olmuştur. Emevi halifeleri tarafından Basra vilayetinin idaresi için görevlendirilen valiler vasıtasıyla idare edilen Fars bölgesi ve Şiraz şehri, kuruluşundan itibaren hızla gelişerek toplumun her sınıfından insanın ilgi gösterdiği bir yaşam merkezi haline gelecektir. (Uygur, 2019, s. 140)

İslâm hâkimiyeti devrinde Fars eyaletinden alınan haraç, önceleri 33 milyon dirhemken Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah (847-861) zamanında 35 milyona çıkarıldı. Cizyeden elde edilen yıllık gelir ise 18 milyon dirhemdi. İslâm tarihinin en eski kaynaklarından Kitabü'l Harac'a göre ise Fars bölgesinin geliri 24 milyon dirhem idi. İslâm hâkimiyeti döneminde Kevir Çölü civarında bulunan bölgelerle Yezd'in İstahr'a bağlanması sonucunda Fars'ın sınırları genişledi. Ancak bunlar Moğol istilâsı sırasında Fars'tan ayrılacaktır. İslâm hâkimiyeti devrinde Fars bölgesinde birçok kale inşa edilmiş idi. Bunlardan İstahr üstündeki üç tepede bulunan üç kale ve içerisinde eski İran krallarına dair bir vesika arşivi ihtiva ettiği bilinen El-Ciss zikredilmeye değerdir. (Heyat, 1995, s. 175; Huart, 1945, s. 470, Le Strange, 2015, s. 313-314; Kudâme b. Cafer, 2018, s. 154)

Abbasîlerin zayıflaması ile İran'ın çeşitli bölgelerinde devletler kurulmaya başlandı. Bunlardan biri de doğu İran'da Sistan bölgesinde 861 tarihinde Yakub b. Leys tarafından kurulan Saffârîlerdir. Saffârîler Hânedanı, tarihî ticaret yolları üzerinde bulunan Şiraz başşehir olmak üzere Fars'ta hâkimiyet kurmuştur. (869) Saffârîler'den Amr b. Leys bugün Şiraz'da Mescid-i Câmi adıyla anılan bir Ulucami yaptırmıştır. (Merçil, 2008, s. 464-465; Özgüdenli, 2010, s. 182-184) Bu camiye Atabeg Sa'd İbn Zengi es-Salgûrî tarafından yaptırılan Yeni Camii ile yarışmaması için Câmi-i 'Âtik yani Eski Cami de denmiştir. Saffârîler'den sonra ise bölge, Aduddüdevle (978-983) zamanında Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girmiştir. Bu hükümdar Fars'ta bugün bile faydalanılan Bend-i Emîr'i yaptırmıştı. Büveyhîler'den sonra Tuğrul Bey döneminde Selçuklular bölgenin bazı şehirlerini ele geçirdiler. (1050-51) Ancak gerçek anlamda Selçuklu hâkimiyeti 1062 tarihinde Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey tarafından tesis edilecektir.

Selçuklu iktidarının zayıflaması üzerine bölgede kontrolü sağlayan Fars Atabegleri adıyla meşhur olan Salgurlular, bir süre şeklen Selçuklulara bağlı kalsalar da daha sonra Hârizmşahlar ve ardından Moğollara bağlı olarak hâkimiyetlerini sürdüreceklendir. (Heyat, 1995, s. 175; Le Strange, 2015, s. 317)

Selçuklu aslında Türk kontrolündeki 12. yüzyıl Fars bölgesi ile ilgili en önemli kaynağımız Farsnâme'dir. Bu eser, İbnü'l Belhî'nin XII. yüzyıl Fars bölgesinin tarih ve coğrafyasına dair yazdığı mühim bir kaynaktır. Tam adı bilinmeyen ancak aslen Belhli olduğu anlaşılan İbnü'l-Belhî'nin dedesi, Büyük Selçuklu Hükümdarı Berkyaruk (1092-1104) devrinde Fars Valisi Atabeg Humârtegin'in müstevfisi idi. İbnü'l-Belhî tahsilini Fars'ta tamamlamış, Dîvân-ı İstîfâ'da dedesinin yanında çalışmış ve bu sırada Fars'ın coğrafi ve siyasi durumu hakkında bilgi edinmiştir. Onun bu bilgisinden haberdar olan Berkyaruk'un kardeşi Sultan Muhammed

Tapar'ın emriyle Fârsnâme'yi yazan İbnü'l Belhî, Taberî ve Hamza el-İsfahânî'nin tarihleriyle diğer Arapça ve Farsça kaynaklardan istifade etmiştir. Sağlam kaynaklara dayanılarak yazılmış olması, kitabın bu alandaki önemli eserler arasında yer almasını sağlamıştır. Özetle Selçuklu devletinde görev yapan İbnü'l Belhî'nin 12. yüzyılın ilk on yılında Güney İran'daki memleketi Fars eyaletini betimleyen Farsnâme adında bir eser kaleme aldığını ve bu eseri Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Muhammed Tapar (1105-1118)'a ithaf ettiğini belirtebiliriz. (Yazıcı, 1999, s. 529; Peacock, 2020, s. 300)

Eser birkaç noktadan önem arz etmektedir. Fars'ın yüzey şekillerinin tasvir edildiği eserde ayrıca bölgedeki şehirler, kaleler, nehirler, göller ve denizlerden bahsedilmektedir. Tabii olarak bölgede hüküm süren Büveyhî ve Selçuklu hükümdarlarıyla ilgili olaylardan söz edilmektedir. Eser Fars'ın malî durumu hakkında da önemli bir kaynaktır. İlhanlı müellifi Hamdullah el Müstevfî, Nüzhetü'l Kulûb adlı eserini yazarken Fârsnâme'den geniş ölçüde faydalanmıştır. (Yazıcı, 1999, s. 529)

Büveyhî ve Selçuklu Hâkimiyetinde Fars Eyâleti

Selçuklu öncesi yani Büveyhî evresini ele almadan önce yazımızın hedefi olan tarih aralığına en yakın İslam coğrafyacılarından Fars bölgesi ile ilgili bazı bilgileri vererek konuya giriş yapmamız yerinde olacaktır. Bu malûmatın, eyâletin durumu hakkında genel bir fikir vermesi açısından yararlı olacağını düşünüyorum.

10. asır İslâm coğrafyacılarından (Belh ekolünden) ve Fars bölgesi halkından Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Bilâdu Fars* başlığı altında bölgeyi tam 55 sayfa anlatmıştır. Ona göre Fars bölgesinde beş büyük yerleşim yeri vardır: Fars'ın en eski şehri olan İstahr, merkezi Cûr olan ve Sasanilere ait yapıları barındıran Erdeşîr Hurra, Dârâbecird, Errecân ve Fars'ın en küçük bölgesi Sâbûr. Eyâletin hükümet merkezi ise İslâm döneminde kurulmuş olan Şiraz'dır. Fars'ın divanları, âmilleri ve askerî valileri buradadır. Eyâlette çeşitli iklimler yaşandığından hurma, zeytin ve meyve çeşitleri yetiştirilmektedir. Dokuma endüstrisi gelişmiştir. Müellifimize göre inanç bakımından halkın çoğunluğu Ehl-i Hadis'tir. İçlerinde Yahudi ve Hıristiyanlar da vardır. Hatta Mecûsîlere ait kitaplar ve ateş evleri bulunmaktadır. Fars halkı Farsça'ya ait üç farklı lehçe ile konuşur ve birbirlerini anlardı. Arapça ise saltanat ve divan yazışmalarında kullanılırdı. Ürün çeşitliliğine bağlı olarak kara ve deniz ticareti (en başta Sirâf Limanı) tüm eyalette yaygın idi. Madenler bakımından ise o devir için eserde gümüş, demir, kurşun, cıva ve petrol sayılmaktadır. (İstahrî, 2015, s. 105-160)

1000 yılında vefat eden İslam coğrafyacısı Mukaddesî, Acem toprakları bahsinde anlattığı Fars'ın muhteşem bir bölge olduğunu, topraklarının bereketli, tarım ürünlerinin bol ve ticaretin kârlı olduğunu belirtmektedir. Eserinde bölgeyi sıcak, soğuk ve ılıman iklimli yerlerin bulunduğu, maden yönünden zengin, dağları ormanlarla kaplı, hurma, narenciye, incir, nar, üzüm, zeytin ve bal üretimi yapılan bir bölge olarak tasvir etmektedir. Ona göre bölgede altı büyük yerleşim yeri vardı: Fars ve Irak'ın gıda deposu olan Errecân, Erdeşîr Hürre, Dârâbgird, misafirperver ve zarif şehir Şiraz, Sâbûr ve kadim Fars hükümdarlarının yaşadığı ama artık nüfusu azalmış küçük bir şehir haline gerilemiş İstahr. Eserin telif edildiği çağda bölgenin idare merkezi yöneticilerin ikâmetgâhına ev sahipliği yapan Şiraz idi. Eyâlette dinî zümreler olarak

Müslümanlar, Yahudiler, Mecusîler ve Hıristiyanlar yaşamaktaydı. (el-Mukaddesî, 2015, s. 437-464)

Fars eyâletinin 10. asırdaki ticareti ve ürünleri, İslâm coğrafyacılardan İstahrî ve Mukaddesî tarafından dikkatlice anlatılmaya çalışılmıştır. İran'ın bu dönemde körfezde bulunan ana limanı, kadim Sîrâf idi. Burası deniz yoluyla ithal edilenleri dağıtırdı. Fars bölgesi özellikle Cûr/Firûzâbâd etrafındaki ovalarda yetişen kırmızı güllerden üretilen gül suyu ve gül yağı ile meşhur idi. Yine Fars'ın halıları ve nakışlıları meşhur olmuş ve hilat giydirmenin yükselme işareti sayıldığı Doğu'da bürokrasinin kullanacağı brokarlı kumaşlar Tevvec, Şiraz ve Fesa'da imal ediliyordu. Cehrem, camiye götürülüp getirilen küçük seccadelerin imaliyle meşhurdu. Şâpûr, şeker kamışı, turunç, ceviz, zeytin ve diğer meyve türlerini ihraç ederdi. Eyâlette maddenlerden ise kurşun, bakır, sülfür, neftyağı, gümüş, demir ve cıva bulunurdu. (Le Strange, 2015, s. 363-366)

Modern Rus tarihçiler, 11. asırdaki Fars eyaletinin ticarî potansiyelini fark etmiş ve eserlerinde bu hususa vurgu yapmışlardır. Bu çerçevede Şiraz, yünlü ve ipekli halılarıyla ünlenmiş olup yine Şiraz başta olmak üzere Fars eyaletinde ihracata yönelik çiçek yağları, esanslar ve parfümeri ile tıbbî materyal üretiliyordu. Hatta Fars gül yağı, 11. asırda kaliteli damıtma işlemi sayesinde Çin'e bile ihraç ediliyordu. Bu bağlamda elbette en büyük ve kalabalık şehirler, birer zanaat merkezi olarak kervan ticareti üzerinde bulunan Rey, İsfahan, Nişabur ve Fars'ın merkezi Şiraz idi. (İvanov, 2021, s. 161)

Selçuklu fetihleri öncesinde Fars bölgesi, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hânedan olan Büveyhîlerin² hâkimiyetinde idi. Büveyhî Hânedanı adını, Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un soyundan olduğu rivayet edilen Büveyh b. Fennâ Hüsvrev'den almaktadır. Deylemliler önceleri Mecûsî ve putperest bir kavimken X. yüzyılın başında Ali evlâdından Hasan el-Utrûş'un gayretleriyle Müslüman oldular ve Şiîliği benimsediler. Daha sonra Abbâsî halifelîği dâhil Müslüman devletlerin ordularında büyük ölçüde yer aldılar. Ayrıca kendi bölgelerinde küçük beylikler kurdukları gibi güneğe doğru inerek İran ve Irak'ta vuku bulan siyasî olaylarda da önemli rol oynamaya başladılar. (Merçil, 1992, s. 496)

Hanedanın kurucusu ve Deylemin ileri gelen kumandanlarından Büveyh'in oğlu Ali, İsfahan'ın ardından 933/934 yılında Fars'ı ele geçirmiş ve Abbâsî Valisi Yâkût'u mağlûp ederek Şiraz'a girmiştir (5 Haziran 934). Şiraz'dan elde ettiği servet ile durumunu güçlendirdi. Bir yıl sonra rakibi ve eski metbûu Gilânlı Merdâvic öldürülünce ona bağlı Türk askerlerinin birçoğu Şiraz'da Ali'nin ordusuna katılmıştır. Böylece Ali, Fars eyaletinde hâkimiyetini sürdürürken kardeşi Hasan da hemen hemen bütün Cibâl bölgesine sahip olmuştu. Fars bölgesini merkezleri haline getiren Ali bin Büveyh ve nesli, 933/934-1062 tarihleri arasında 132 yıl bölgede hâkimiyet süreceklerdir. Zira bu bölge, onlar için ayrı bir öneme sahip idi. Hem devletlerini kurmak için çıktıkları bir başlangıç noktası hem de finans kaynaklarının önemli bir bölümünü

2 Son yıllarda ülkemiz Orta Çağ tarihi çalışmalarında İran coğrafyasında kurulan yerel hanedanlar ve bölge tarihleri üzerine ilgi artmakta ve buna bağlı yayın sayısı çoğalmaktadır. Bu yayınlar hem araştırma eserleri hem de kaynak çevirileri şeklinde devam etmektedir. Bu çerçevede Cihan Gençtürk'ün doktora tezi dikkate değer bir çalışma olup 467 sayfadan oluşmaktadır. Büveyhîleri tüm veçheleri ile inceleyen yazar, alana katkı yapacak kıymetli bir tez ortaya koymayı başarmıştır. Dolayısı ile Büveyhî meselesine ilgi duyan tüm akademisyenlerin ayrıntılı malûmat için adı geçen çalışmaya bakmasını tavsiye ediyorum. Bkz. (Gençtürk, 2020)

elde ettikleri bereketli topraklar idi. Gerçekten de İslâm coğrafyacıları Fars'ın verimli topraklarından övgüyle bahsederler. Burada bir noktayı daha vurgulamamız yerinde olacaktır ki Fars bölgesine hâkim olanın önünde Irak Emirliği de açılıyordu. Şöyle ki Fars'a hâkim olan Bağdat'a da hâkim olabiliyordu. Bazen Büveyhî emirleri Fars'ta kalarak Bağdat'ı idare etmek üzere vekil tayin ediyorlardı. (Merçil, 1992, s. 496-497; Mneymneh, 2021, s. 19-20)

Bu noktada, İslâmî dönemde başlangıçta eyalet valilerinin oturduğu İstahr'ın, 9. yüzyıldan sonra Şiraz'ın karşısında önemi azalarak 10. yüzyılda yani Büveyhî asrında artık surları yıkılmış, bir mil (~1,6 km) genişliğinde, geniş bağ ve bahçelere sahip ve bir camisi bulunan orta büyüklükte bir şehir olarak bahsedildiğini hatırlatmakta fayda vardır. Hatta yüzyılın ikinci yarısında Büveyhîler tarafından gönderilen Emir Kutalmış, şehrin durumunu daha da kötüleştirecektir. (Uslu, 2001, s. 203; Le Strange, 2015, s. 343-344)

Fars bölgesi, 949 yılına kadar Büveyhî hâkimiyetinin genişleme merkezi ve kalesi olarak kalmıştır. Ali bin Büveyh'in kendisi Şii olduğu halde çoğunluğu Sünni olan Fars bölgesine hükmetmesi onun çok usta bir siyasetçi olduğunu gösterir. (Mneymneh, 2021, s. 107-108) Zaten 11. asır müellifi Miskeveyh (ö. 1030), Ali'nin yıldızının parlamasının ve yükselmesinin sebebi olarak yaratılışındaki cömertliği, cesareti ve gönlünün genişliğini sebep olarak belirtmektedir. (Miskeveyh, 2016, s. 257-260) Nihayetinde Büveyhî Hânedanı'nın reisi İmâdüddevele Ali'nin erkek evlât bırakmadan ölmesi üzerine ise Fars bölgesine kardeşinin oğlu Adudüddevele hâkim oldu (949). Onun zamanında Büveyhî Hânedanı, kuvvet ve kudretinin doruk noktasına ve en geniş sınırlarına ulaştı. Fars bölgesinin devletin merkezi olarak kalmaya devam ettiği bu süreçte iç işler düzenlenmiş, ordu disiplin altına alınmış, anarşi ve kargaşa yaratan aşiretler tenkil edilmiştir. Bu sayede bir süreliğine de olsa güven ve istikrar ortamı sağlanmış oluyordu. Bu bağlamda Büveyhîler devri filozof ve tarihçilerinden Miskeveyh, eserinin birçok yerinde Adudüddevele'nin ilim ehlini koruması, sarayında kültürel bir canlanış sağlaması, hâkimiyeti altındaki şehirlerin imar ve inşası, vakıfların gelirlerinin artırılması, mescitlerin, kiliselerin ve manastırların onarılması, fakir ve kimsesizlerin korunması, çarşıların bakımı, su bendleri ve yeni köprülerin yapılması ile şehirlerdeki sükûnetin sağlanması bakımından övmektedir. Fars bölgesinin de bundan nasibini aldığını tahmin etmek herhalde güç olmayacaktır. Tabii 983 tarihindeki ölümünün ardından Fars bölgesi, konumu ve ekonomik zenginliği itibarıyla varislerin çekişme alanı haline gelecektir. Bir ara Şerefüddevele bölgede istikrarı sağlamış görünmektedir. Gerçi bu dönem yani onun Fars hâkimiyeti yedi yıl sürmüştür. Bir süre sonra Fars bölgesinde hâkimiyetini tesis eden ve merkez olarak Şiraz'da oturan Bahaüddevele ise Irak'a gitmeyerek sadece bir temsilcisini Bağdat'a göndermiştir. Ayrıca Şiraz'da istikrarı düzenlemeye çalışarak devlet işlerini tanzime gayret etti. 1017/1018 tarihlerine gelindiğinde birtakım iç ve dış mücadelelerden sonra Adudüddevele'nin torunu Sultânüddevele'yi Fars bölgesinde görüyoruz. (1017/18) O, Fars'a 12 yıl hükmettikten sonra 1024 yılında Şiraz'da vefat etmiştir. Sultânüddevele zamanında çepeçevre 12.000 arşın (~5540 m) olan Şiraz'ın surları, sekiz arşın (~3,7 m) genişliğinde ve on birden az olmayan kapılarıyla ilk defa yaptırılmış idi. (Merçil, 1992, s. 497; Le Strange, 2015, 315; Mneymneh, 2021, s. 110, 115, 117, 121, 126, 130)

1026 tarihinden itibaren Fars bölgesinde, Sultânüddevele'nin oğlu Ebû Kâlicâr'ı görüyoruz fakat o, bu esnada Irak hâkimiyetini kaybetmişti. 1044 tarihlerine gelindiğinde kendisini

Emirü'l Ümera olarak kabul ettiren Büveyhîlerden Ebû Kâlicâr'ın Huzistan, Irak, Fars ve Kirman bölgelerini tek bir yönetim altında birleştirdiğini anlamaktayız. Bu bağlamda 1044-1048 tarihleri arasında Ebû Kâlicâr'ın Fars'ın merkezi Şiraz şehrini yönettiğini ve şehrin bu sırada on iki adet kapısı ile şehri çevreleyen bir surunun olduğunu biliyoruz. Ebû Kâlicâr'ın en büyük derdinin, Selçuklu akınlarını önlemek olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Bu bağlamda başkenti Şiraz'ın surlarını güçlendirdiğini düşünebiliriz. Fars bölgesi onun saltanatı boyunca istikrarlı günler yaşamış ve rakipler arasında uzun süreli savaflara pek sahne olmamıştı. Tabii unutmayalım ki bu sıralarda Selçuklu akınları da görünmeye başlanacaktır. (Merçil, 1992, s. 497; Huart, 1979, s. 563; Mneymneh, 2021, s. 130-131, 134)

Fars bölgesine ilk Selçuklu akınları, İbrâhim Yinal idaresindeki kuvvetlerle başlamış, Ebû Kâlicâr da bu durumdan daha önce anlaşma yaptığı Tuğrul Bey'e şikâyette bulunmuştu. (1047) Bunun üzerine akınlara geçici bir süre için ara verilmişse de daha sonra Oğuzlar bölgenin başşehri Şiraz'a kadar ilerlemişti. (1052/53) Aslında Selçuklular Fars'ı Büveyhîlerin elinden almaya çalışıyorlardı. Sonraki hedefleri tabii ki Irak idi. Bu noktada, 1048 tarihinde Ebû Kâlicâr'ın vefat ettiğini ve sonunda 1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girerek Büveyhilere tam olarak son verdiğini hatırlatalım. Aslında 1054 yılında Şiraz'da Tuğrul Bey adına hutbe okunduğunu³ biliyorsak da bir Kürt göçebe konfederasyonu olan Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye'nin⁴ iki yıl sonra Fars'ta kendi hâkimiyetini tesis ettiğini belirtmek zorundayız. Kafesoğlu, Emir Fazlûye'nin Fars bölgesini Büveyhîlerin Fars kolu hâkimi Ebu Mansur'dan aldığını belirtmektedir. Ancak altı yıl sonra durum müsait olunca Çağrı Bey'in oğlu Melik Kavurd'un Fazlûye'yi mağlûp ederek Şiraz'a girdiğini ve hutbeyi Sultan Tuğrul Bey adına tekrar okuttuğunu görüyoruz (1062). Mneymneh ve Özaydın da 1062 yılında Şebânkâre Emîri Fazlûye'nin hâkimiyetindeki Fars üzerine yürüyen Kavurd'un bölgeyi zaptederek Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey ve kendi adına hutbe okuttuğunu vurgular. Böylece İran ve Irak'ta Büveyhîler idaresinde bulunan topraklar bütünüyle Selçukluların hâkimiyeti altına girmiş oluyordu. Büveyhî idaresi de başladığı yerden 133 yıl geçtikten sonra bitmiş oluyordu. (Merçil, 1992, s. 498; Kafesoğlu, 1977, 457; Özaydın, 2002, 73; Mneymneh, 2021, s. 135-136, 140)

Neticede Perslerin ve Sasanilerin kadim başkentlerine ev sahipliği yapan Fars bölgesinin, Büveyhîler döneminde siyasal açıdan önemli hale geldiğini ve bazı Büveyhî hükümdarlarının başşehir olarak Şiraz'a yerleştiğini söyleyebiliriz. İlave olarak Büveyhîler devrinde Fars bölgesinde medenî hayatın gelişme gösterdiği Şiraz'da yeni bir kütüphane, geniş bahçeli bir saray ve muhtemel bir rasadhâne yaptırıldığını belirtmemiz gerekir. Bu bağlamda Şiraz, Büveyhî döneminde elbette büyük gelişme göstermiş ve Fîrûzâbâd⁵ şehri yeniden inşa edilmiştir. Büveyhîler, zarar gören su kanallarını onarttılar ve yeni kanallar açturdular. Örneğin Şiraz şehrine Büveyhî Rüküddevle (ö. 976) tarafından H. 351 (962/963) tarihinde inşa ettirilen Rükûnâbâd Kanalı (kanât-ı Rükûnâbâd) ile su getirildi. Rükûnâbâd'nin oğlu da Fars bölgesinde sosyal ve ekonomik hayatı canlandıracak pek çok yapı (çarşı, pazar, saray, hastane vs.) inşa ettirmiştir.

3 Gençtürk, iki yıl boyunca Şiraz'da hutbenin Tuğrul Bey adına okunduğunu belirtmektedir. Bkz. (Gençtürk, 2020 s. 226)

4 Le Strange, Şebânkâre'nin Deylem kökenli bir aile olan Fadlûye soyundan gelen bir aşiret olup Şiilerin İsmâilî fırkasından olduğunu yazmaktadır. Bkz. (Le Strange, 2015, s. 358).

5 983 tarihinde ölen ve Büveyhîlerin en parlak devri sayılan Adudüdevle zamanında, gülleri ve kendine özgü ürünleri ile ünlü, yüksek surlarla çevrili bir iç kalesi olan ve çevresi köylerle çevrili Cûr yani Gûr şehri, Farsça mezar anlamına geldiğinden beğenilmeyerek değiştirilmiş ve yeni adı Fîrûzâbâd olmuş idi. Bkz. (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, 2015, s. 451)

Ayrıca ticarî faaliyetlerin yaygın olduğu yolları ve köprüleri yeniden yaptırdılar. Yeni mahalleler ve kaleler inşa ettiler. Bağdat, Şîraz ve İsfahan gibi idare merkezlerini muhteşem saraylarla süslediler; köprü, cami ve hastaneler inşa ettirdiler. (Gençtürk, 2020, 357-359; Peacock, 2020, s. 300; Huart, 1945, s. 563; Güner, 2008, s. 286; Barthold, 1984, s. 48-49; el-Mukaddesî, 2015, s. 464)

Büveyhî dönemini, farklı inançların korunmaya çalışıldığı, şair ve ilim adamlarına koruma sağlandığı, kültürel olarak şehir hayatında canlanma görüldüğü, uluslararası ticaretin geliştirildiği, madenler, tarım ürünleri ve dokumacılığın teşvik edildiği, Şîraz ve Rey gibi şehirlerin yükseliş ivmesi kazandığı bir zaman dilimi olarak tasvir edebiliriz. (Gençtürk, 2020, s. 431) Büveyhî evresinin etnik oluşuma tesiri bakımından ise Nicholson, Adudüddeve zamanında İsfahan taraflarından Fars bölgesine Kürtlerin yerleştirildiğini belirtmektedir. (The Farsnama, 1993, s. XIX) Elbette bu konu, tüm Büveyhî evresi ve hâkim oldukları tüm topraklar göz önünde bulundurularak müstakil bir çalışmayı hak etmektedir. Zira Farslar (Deylemliler de dâhil), Türkler, Araplar, Kürtler ve Gayrimüslimler olmak üzere çeşitli milletlerden söz ediyoruz.

Büveyhî dönemi sonrası yani Selçuklular ile devam edecek olursak; Merhum Kafesoğlu, Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kavurd (İmadüddeve Kara Arslan b. Davud Çağrı Bey)'un ancak 1068 yılından sonra Fars bölgesi ile ilgilenerak Şebânkâre Emiri Fazlûye'yi bertaraf ederek bölgede hâkimiyet tesis ettiğini belirtmektedir. Kafesoğlu'nun bu görüşüne benzer bir yaklaşım, vaktiyle merhum Köymen tarafından da "*Kâvurd, saltanatının sonlarına doğru Fars'ı fethetmişse de... (Köymen, 1943, s. 129)*" denilerek aslında dile getirilmiş idi. Merhum Ali Sevim ile Erdoğan Merçil'in ortak yazdığı eserde, Melik Kavurt'un Umman ve İbrahim Yınal meselelerinden sonra ancak komşu eyalet Fars üzerine gittiği vurgulanmaktadır. Emir Fazlûye'nin bertaraf edilerek Şîraz'ın ve dolayısı ile Fars bölgesinin ele geçirilmesinin bu bağlamda Tuğrul Bey adına hutbe okunmasının tarihi olarak aynı eserde 1062 tarihi verilmektedir. (Sevim ve Merçil, 1995, s. 301-302) Bu karışıklık, muhtemelen Emir Fazlûye'nin Fars bölgesi üzerinde mücadeleye ısrarla devam ettiğinden kaynaklanmaktadır. Alparslan'a dahi ulaşan Fazlûye, hükümdarın bir ara bizzat Fars'a gelişini sağlamış idi (Ocak 1065) (Sevim ve Merçil, 1995, s. 302). Bu arada Kavurd'un genelde büyük Sultan'a yani Büyük Selçuklu hükümdarına tâbi bir Melik olarak kaldığını görmekteyiz. Bu bağlamda Alparslan'ın vefatından önce Fars bölgesinin Kavurd'da kalmasını ve onun Şîraz'da oturmasını Melikşah'a vasiyet ettiği anlaşılmaktadır. (Kafesoğlu, 1977, s. 457-458) Nihayetinde tahta oturmak arzusunu hep duyan ve bu amacı için Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'a karşı isyan eden Kavurd, Nisan 1073 tarihinde mağlup edilerek yayının kirişi ile boğdurulmak suretiyle bertaraf edilmişti. İyi bir asker ve devlet adamı olan Kavurd, hâkim olduğu bölgelerde asayiş ve sükûneti sağlamaya ve bazı imar faaliyetlerinde bulunmaya gayret etmişti. (Özaydın, 2002, s. 74)

Emir Savtekin, 1073 tarihinden sonra Melikşah tarafından Kavurt'un sahip olduğu vilâyetlere yönetici olarak atanmışsa da kaynaklarda Fars ve Kirmân'a gittiği hususunda bir kayıt olmadığı iddia edilmiştir. (Sevim ve Merçil, 1995, s. 305) Sultan Melikşah'ın vefatından sonra imparatorluğun parçalanması zamanında Kavurd'un sekiz oğlundan Turan Şah (1085-1097), Fars bölgesini işgal etmiş idi. Bu arada merkezden gönderilen Selçuklu valileri (Üner, Çavlı vs.) ile Kavurt neslinin mücadele içerisinde olduğunu ve buna yerel güçlerin de karıştığını

belirtmekte fayda vardır. 1101-1142 yılları arasında ise Kirman Selçukluları'nda Arslan Şah Devri yaşanmıştır. Büyük Selçuklu Hükümdarı Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan Şah'ın devri, Selçuklu tarihçileri tarafından parlak bir dönem olarak zikredilir. Arslan Şah hem Sultan Sencer hem de Irak Selçukluları'ndan Mesut ile iyi ilişkiler içerisinde idi. Kirman Selçuklularından Arslan Şah'ın oğlu Muhammed Şah (1142-1156) devrinde, Fars eyaletinde Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiğini (en azından 1148 tarihine kadar) ve yine parlak ve sakin bir devir olarak zikredildiğini görüyoruz. (Kramers, 1977, s. 817; Kafesoğlu, 1964, 378) Muhammed Devri'nin sonlarına doğru, bir zamanlar Kirman Selçukluları'nın hâkim olduğu Fars bölgesinde yeni bir Türk oluşumu Salgurluların ortaya çıktığını görüyoruz. Salgurlulardan Atabek Sungur ve Atabek Zengi, zamanla Şiraz'a hâkim olarak Kirman Selçukluları iç işlerine müdâhil olacaklardır.

Fars bölgesindeki kasabaların, kalelerin ve nehir bentlerinin yeniden inşası ile ilgili ismi çok zikredilen Emir Çavlı'dan bu noktada bahsetmemiz yerinde olacaktır. Çavlı Sakavu şeklinde kaynaklarda zikredilen bu emirin adının manası şanlı, şöhretli veya Kaşgarlı'da şahin⁶ anlamına gelmekte olup lakabı olan Sakavu'nun anlamı ise merhum Sümer'in belirttiği gibi meçhuldür. İlk defa 1100 yılında Berkyaruk'un emirleri arasında görülmekte idi. O, 1105-1118 tarihleri arasında tahtta olan Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'ın eyalet valisi idi. Bu esnada Şehzâde Çağrı'nın atabeyi idi. Fars gibi geniş bir eyaletin valisi yapılmasının sebebi, Selçuklu Devleti'ndeki muktedir emirlerin azlığı idi. Bununla birlikte valiliği başarılı geçmiştir. Fahrüddeve lakabını almış olan Çavlı, Kirman ve Fars'ta senelerce yarı bağımsız valilik yaptıktan sonra 1116 yılında vefat etmiştir. İmar faaliyetlerinden olarak Şebânkâre tarafından harabe haline getirilen Fesa şehri, Çavlı tarafından yeniden inşa ettirilmiş idi. (Le Strange, 2015, s. 332 ve n. 330, 345-346, 361; Sümer, 1999, s. 629-630) Fesa şehrini Atabek Çavlı'nın tamir ettiğini belirten Kazvinî, buna karşılık Farslar, Selçuklularla biatlerini bozunca yine Çavlı'nın bölgedeki bazı kaleleri alarak çoğunu yıktırdığını ve sadece kendisine karşı koymayanların olduğu kaleleri sağlam bırakarak buralara asker yerleştirdiğini belirtmektedir. (Hamza, 2008, s. 152-158) Bu arada Çavlı'nın sosyal nizamı korumak amacıyla Sultan Berkyaruk'un politikası ve hatta emri gereğince Fars eyaletinde pek çok Bâtınîyi öldürdüğünü ve mallarına el koyduğunu söylememiz yerinde olacaktır. (Huncan, 2016, s. 96)

Salgurlulara geçmeden son olarak belirtmekte fayda vardır ki XII. yüzyılın ilk yarısında Şiraz şehrinde Selçuklu valileri yöneticilik yapmışlardır. Şehri yöneten Celâleddin Çavlı, Karaca Sâkî, Mengü Bars ve Boz-aba gibi güçlü Selçuklu emîrleri, Şiraz'da önemli imar faaliyetlerinde bulundular. Bunlar arasında Boz-aba'nın hanımı Zâhide Hatun'un inşa ettirdiği büyük bir medreseyi zikretmek gerekir. (Özgüdenli, 2010, 182)

Salgurlular Devrinde Fars Eyâleti

Büyük Selçuklu İmparatorluğu içinden çıkan Atabeg hanedanlarından Salgurlular (1148-1286), 12. asırda Fars bölgesinde önemli bir siyasi birlik ortaya çıkarmışlardır. İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren bir Türk-İslâm hânedanı olan Salgurlular Hânedanı, adını yirmi dört Oğuz boyundan biri olan Salur'dan alır. Selçukluların Fars meliki Melikşah b. Mahmûd'un

6 Çavlı yani şahin bkz. (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s. 186)

bölgede yaşayan Salgurluların Reisi Atabeg Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd'un kardeşini suçsuz yere öldürmesi üzerine Atabeg Sungur isyan etti. Fars Melik'i Melikşah'ı yenilgiye uğratarıp Şîraz'ı ele geçirerek Salgurlular veya Fars Atabegleri adıyla bilinen hânedanın temellerini attı (1148). Kaynaklarda Türkmen soylu *Salgûriye Melikleri* olarak anılan Salgurlular, Selçuklulara bağlı Azerbaycan atabeklerinin hücumlarını bertaraf ederek Fars'ta hâkimiyet kurmuşlardır. Salgurlu Atabeyi Sungur, kendi ülkesiyle yetinmesine ve komşularının topraklarına göz dikmemesine rağmen zaman zaman Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelelerine müdahale etmek zorunda kaldı. Faziletli, ileri görüşlü, âdil, dindar ve hayırsever bir hükümdar olan Atabeg Sungur, 1161 yılında ölünce Şîraz'da kendi adıyla anılan Sunguriyye Medresesi'ne defnedildi. Aynı şehirde birçok imaret de yaptırmıştı. Ayrıca hayatta iken Fars eyâletinde birçok cami ve kervansaray yaptırmıştır. (Merçil, 2009, s. 29; Birtane, 2020, s. 59)

1165 yılında Salgurlu Hânedanı resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuştur. Daha sonra Salgurlular ile ilgili Fars halkına kötü davranmaya başlamaları hususunda halktan bir grup Hûzistan hâkimi Afşar Aydoğdu'ya temayül etti. Fakat Fars'a hâkim olan Aydoğdu da halka kötü davranınca Salgurlulardan Zengî, Fars'ı tekrar ele geçirdi (1169). Bu sefer geçmişteki davranışlarından ders almış olacak ki Fars bölgesinde halkı memnun etmeye çalıştı ve bu amaçla çok sayıda hayrat yaptırdı. Atabeg Zengî'nin 1178/1179 yılında İstahr yakınlarında ölümünün ardından hânedanın başına beş oğlundan en büyüğü Tekele geçti. Onun iktidarının ilk yıllarında İldenizlilerden Atabeg Pehlivan, Fars'a saldırarak birçok kişiyi öldürdü. Pehlivan'ın saldırıları daha sonraki dönemde devam edecektir. (Merçil, 2009, s. 29-30; Birtane, 2020, s. 59).

Harezmşahların yavaş yavaş güçlenmeye başladığı evrelere girildiğinde Sultanaşah'ın Merv ve Serahs'ı ele geçirmesinin ardından bölgede bulunan Oğuzlardan 5000 kişilik bir grubun Fars'a gidip muhtemelen buradaki Salgurlular ile kaynaştığını görmekteyiz. Artık asrın kapanması yaklaşmış iken yani 1198 yılında Salgurlulardan Tekele, Fesâ'da vefat etti ve cenazesi kardeşi Sa'd tarafından Şîraz'a getirilerek Sungur'un yanına defnedildi. Yazımızın tarih sınırlandırılmasının bittiği bu evreden kısa bir süre sonra Hârizmşahlar sahnede yerlerini daha hissedilir biçimde alacaklardır. (Merçil, 2009, s. 30; Sevim ve Merçil, 1995, s. 326.)

1975 yılında Budapeşte'de sunduğu bir tebliğ çerçevesinde kıymetli Selçuklu tarihçisi Merçil, Salgurlular döneminde atabeylerin ilim ve sanat koruyuculuğu sayesinde Şîraz'ın bir kültür merkezi haline geldiğini savunmaktadır. Türk hâkimiyetini Selçuklulardan sonra devam ettiren Atabeyler, ayrıca Fars bölgesinde çeşitli imar faaliyetleri yaptırarak mimari açıdan şehirlerin zenginleşmesini sağladılar. Bu bağlamda 12. asra ait olmak üzere Atabeg Sungur (1148-1161)'un yaptırdığı Şîraz'daki Sunguriye Medresesi, suyolları, kanallar, Sungur Mescidi, askerî müstahkem yapılar, çarşılar, bazı onarımlar, Fars'taki son Selçuklu Atabeyi Bozaba'nın eşine ait olduğu tahmin edilen Kıyamet Hatun Türbesi, medreseler, zâviyeler, vakıflar, Atabeg Sa'd b. Zengi (1197/1198-1226)'ye ait Şîraz Yeni Camii, kervansaraylar, bahçeler ve hamamlar zikredilmeye lâyık Salgurlu yapılarıdır. (Merçil, 1979, s. 129-138.)

Neticede Salgurlular döneminde imar ve kültür faaliyetlerine önem verilmiş, Şîraz bağ ve bahçelerle süslenmiş, bütün ülkede Mescid, ribât, hastane, kervansaray ve çarşılar inşa edilmiştir. Atabeg Sungur'un Şîraz'da yaptırdığı eserlerin başında Sunguriye Medresesi gelmektedir.

Yine Mescid-i Sungur ve ribât da onun tarafından inşa ettirilmiştir. Zengî'nin yaptırdığı suyu- lu, Tekele'nin yaptırdığı han ve ribatlar, Atabeg Sa'd b. Zengî'nin Şîraz'da yaptırdığı Câmî-i Cedîd-i Şîraz, Ebû Bekir b. Sa'd'ın yaptırdığı Dârüşşifâ, Terken Hatun'un oğlu Atabeg Muhammed için yaptırdığı Adudiyye Medresesi ve Âbiş Hatun'un yaptırdığı kendi adıyla anılan ribât Salgurlu dönemine ait eserler arasında sayılabilir. (Merçil, 2009, s. 30)

Yazımız tarih aralığını aşmakla birlikte bir hususu belirtmekte fayda vardır. 1332/1333 tarihinde eserini tamamlayan 14. asır müverrihi Şebânkâreî, Salgurluların seçkin simalarından olarak kaydettiği Atabeg Ebûbekir b. Sa'd'ın Deylemîler ile Şebânkâreîliler arasında iki yüz yıldır süregelen savaşlar nedeniyle Fârs'ın harap olmuş çorak arazilerini ıslah ettiğini, Şîraz'da Mısır Camii'ni yaptırıp şehirde ne kadar yıkılmış camii varsa hepsini yeniden inşa ettirdiğini ve sonunda kendi yaptırdığı kervansarayında -Atîk mescidi yanına- defnedildiğini yazmaktadır. (Birtane, 2020, s. 61-62)

Kaynaklar ve Modern Araştırmalar Işığında Büveyhî ve Selçuklu Evresi Fars Eyâletinin Genel Durumu Hakkında Bazı Değerlendirmeler

St. Andrews Üniversitesi'nde Orta Doğu ve İslâm tarihi üzerine çalışan Peacock genelde İbnü'l-Belhî'ye dayandığı görüşlerinde Fars'ın Selçuklular evresini özellikle de başlangıcını pek parlak bir dönem olarak tasvir etmemektedir. O, bu evreyi daha çok problemlerin olduğu ama bazı gelişmelerin de yaşandığı bir dönem olarak tasvir eder. Detaya girersek Fazlûye ile Kavurt arasındaki savaşta Şîraz'ın büyük hasar aldığını, sonraki evrede Türkmenlerin iç müca- deleleri esnasında zarar gördüğünü, halen vıran bulunan çok sayıda şehir olduğunu belirterek Selçuklu Valisi Rükneddin Humartegin'i eleştirmektedir. Asayişli sağlayan ve bazı imar faali- yetlerine girişen Emir Çavlı ve Cehrem/Cehrum'daki pamuk ve dokuma endüstrisinin gelişimi olmak üzere iki olumlu husus belirten yazar, yine Selçuklu sarayı için pamuk üretildiğini de belirtir. İpek üretimi, özellikle Türkmenler vasıtasıyla yapılan hayvancılık ve buğday ekimi yine eyâletin 12. asırdaki faaliyetleri arasındadır. Elde edilen gelirin Büveyhî evresi ile aynı ol- masının istikrara işaret ettiğini belirten yazar, bazı Selçuklu valilerinin inşa faaliyetlerini eyâlet için olumlu gelişmeler olarak aktarır ve bazı kaynakların da -14. asra ait Şîrâznâme gibi- olum- lu bazı yaklaşımlar sunduğunu ekler. (Peacock, 2020, s. 300-302)

Fars bölgesi ile ilgili en eski eser şüphesiz Farsnâme'dir. Muhammed Tapar (1105-1108) b. Melikşah'ın emriyle yazılan eser, 12. asrın başlarında tamamlanmıştır. Eserin tam olarak biti- rildiği tarih bilinmemektedir. Bu eserin yazımı, Selçuklu hükümdarlarının yönettikleri ülkeler ile ilgili bilgi sahibi olmak istedikleri gerçeğini bize göstermektedir. Eser tabii ki öncelikle İslâm öncesi İran tarihidir. Ancak Selçuklu hâkimiyeti altındaki Fars eyâleti hakkında elbette değerli malûmat vardır. Belhî'nin dedesi, Selçuklu hükümdarı Berkayaruk (1092-1104)'un Hu- martegin'i vali olarak Fars'a atadığında müstevfi⁷ olarak gönderilmişti. İbnü'l Belhî de orada dedesinin himâyesinde büyüdü ve yetişti. Böylece idarede yönetenler ile yerli bürokrat aile- leri karışmış ve kaynaşmış oluyorlardı. Asker olarak Türkmenlerin varlığı tabii su götürmez bir gerçektir. Bunun yanında az miktarda da olsa yerli ahaliden veya yerli aşiretlerden destek

7 İslâm devletlerinde malî işlerle ilgili divanın başkanı ve ona bağlı bazı memurlar için kullanılan bir terim. Bkz. (Abbas Sabbâğ - Nebi Bozkurt, 2006, s. 147-148)

kuvveti sağlandığı kolayca tahmin edilebilir. İbnü'l Belhî'den sonra ise İbn Zerkûb'un Şiraz-nâme adlı eseri bölge ve yaşayanlar hakkında biraz daha detaylı bilgiler vermektedir. Şiraznâme'deki bilgiler İlhanlı çağını da kapsamakta ve 1352/1353 yıllarına kadar gelmektedir. (Lambton, 1998, s. 369)

İbnü'l Belhî, eserinde yazımızın konusu çerçevesinde İstahr şehrinin *Dârü'l Mülk* olarak eski önemine ve eski Fars hükümdarları zamanında yapılan ilavelere işaret etmektedir. Eski devirlerden kalma üç kalesinin olduğunu, saray ve kubbeli anıt mezarlar inşa edildiğini belirtmektedir. Bu arada yazarın eyaletteki şehirlerin kuruluşlarını genellikle eski İran hükümdarlarına bağladığını belirtmek istiyorum. Örneğin Erdeşir Hurre'nin Sasanilerin kurucusu ve ilk hükümdarı Erdeşir bin Babek tarafından inşa ettirildiğini yazmaktadır. Kendi çağında ise bölgedeki iklimin müsait oluşuna bağlı olarak meyve ve hububat bolluğuna dikkat çeken müellif, orta büyüklükte addettiği Cehrem şehrinde pamuklu dokuma sanayisinin gelişmiş durumuna işaret etmektedir. İslam fetihlerini takiben kurulan ve gelişen Şiraz'da Büveyhî çağında imar faaliyetlerine (çarşı, saray, kale ve bağlar) girişilmiştir. Fakat şehir, Kavurt ve Fazluye arasındaki mücadeleler esnasında zarar görmüştür. Fars - Huzistan arasında kalan kadim Şapur şehri ise yazarın yaşadığı devirde harap halde idi. (The Farsnama, 1993, s. 125, 139-148)

İlhanlı müverrihi Kazvinî'ye göre Fars vilâyetinin vergisi, Selçuklular döneminde evvelki yani Büveyhîler devrindeki paraya yakın idi. Vergide, bütün Fars vilayetleri ve bölgeleri Şiraz'a bağlıdır. Selçuklular devrinde askerler ülkede beklerlerdi. Fars illeri, İran hükümdarlarının kadim toprakları olup Fars hükümdarları, geçmiş dönemlerde bütün İran'a hükmetmişlerdi. (Hamza, 2008, s. 142-143, 145)

1387/1388 tarihinde vefat eden Zerkûb Şirazî'nin eseri Şiraznâme, yazımızın kapsadığı tarih aralığının sonrasında telif edilmiş olmakla birlikte bazı kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu açıdan eser tarandığında hem bölgenin eski tarihine hem de Büveyhî ve Selçuklu evresine ait gözlemler şöyle özetlenebilir: "*Fars bölgesi eski zamanlardan itibaren İstahr, Darabcird, Erdeşir, Şabur ve Kubad olmak üzere beş şehir barındırmakta idi. 55 fersah genişliğindeki İstahr, Fars'taki en eski şehirdir. Fars bölgesinde toplamda 73 kale vardır ve Atabek Çavlı, bu kale ve hisarlardan çoğunu tahrip ettirmiştir. Gûr yani Firuzabâd, kadim bir şehir olup müstahkem bir mevkiye bulunduğundan İskender bile kuşatmış fakat alamamıştır. Şiraz ise Darü'l Mülk olarak anılmaktadır. Adudüdevle Şiraz'ın ortasına ticaret hacmi büyük bir Pazar yaptırmıştır. Fars eyâletinin vergi geliri, Şiraz dâhil olmak üzere Harun er Reşîd zamanında 60.000 dinar idi. Adudüdevle, Fars'ın çorak yerlerini imara açtırıp şenlendirmişti. Bend-i Emir'i inşa ettirip bölgenin su sorununu çözdü. İmar işleri için çok para harcadı ve hastalar için Darü's Şifa'lar yaptırdı. Kâlicâr zamanı da mamur bir evre olarak sayılabilir. Selçuklu hâkimiyetinde Fars bölgesinde yedi adet nâib görev yapmıştır. Bunların hepsi de Şiraz'da mukim idiler. Bunlardan Rükneddin Humartekin dönemi pek istikrarlı bir yönetim evresi sayılamaz. Celaleddin Çavlı, bir takım imar faaliyetleri gerçekleştirmeye çalışarak bazı harap beldeleri mamur hale getirmişti. Atabek Mengübars ise medreseler yaptırmayı ile biliniyordu. (Zerkûb Şirazî, 1350, s. 23, 27, 44, 50-51, 57, 62-65)" Müellif yedi vali arasında Fazluye ve Karaca'yı da zikretmektedir. Eserde Büveyhîlere verdiği ağırlığı hissedilen yazarın, Selçuklu evresini hem bazı karışıklıklar nedeniyle yıkım hem de istikrar sağlandığında ortaya çıkan yeni*

inşa faaliyetleri, ticaret ve asayiş ortamı ile birlikte aksettirmektedir. Buradan Selçuklu yani Türk hâkimiyeti evresini tabii Salgurlu Atabeyliği de dâhil olmak üzere, sükûnet sağlandığında bölge lehine gelişmelerin yaşandığı bir evre olarak kabul etme zorunluluğu doğmaktadır. Bu arada bazı kısımlarını aktardığım Farsnâme ve Şiraznâme adlı eserlerin Orta Çağ Türk - İran tarihi çalışmaları için mutlaka dilimize kazandırılması gerektiğini vurgulamak isterim.

Fars bölgesinin Selçuklu evresi kısmı için elbette ilk başlarda Selçukluların ya da Türkmenlerin olumsuz olarak görülüp istilacı gözüyle bakıldığını kabul etmememiz için bir neden yoktur. Yabancı olarak addedilen Selçuklu kuvvetlerinin eyaletlerde barınmaları ve bölgede iskân edilmeli mutlaka öfkeye sebep olmuştur. Bununla birlikte zamanla yerel unsurların idareye dâhil edilmesi ve Kirman bölgesinde olduğu gibi merhum Köymen'in belirttiği üzere (Köymen, 1943, s. 127-134) eski Büveyhî idaresinin unsurlarının Selçuklu yönetimine katılması ile eyalette bir derece huzur ve asayiş sağlanmış olmalıdır. Büveyhîlere de hizmet etmiş İranî unsurların bazılarının Selçuklu yönetimi altında görevlerine devam etmesi, idari anlamda bir süreklilik göstermenin yanında sosyal nizamda tâbiler aleyhine büyük bir değişiklik olmadığına da işaret eder. Bunların dışında Türkmenlerin hayvancılık ve buna bağlı iş kolları, herhalde bölgeye artı bir kazanç sağlamıştır. Ayrıca yıllar geçtikçe Selçuklu idarecilerinin sağladığı asayiş ortamı ve bununla doğru orantılı olarak gelişen kara ve deniz ticareti, mutlaka şehir hayatının ilerlemesine yardımcı olmuş olmalıdır.

Sonuç

İran medeniyetinin Antik Çağ'daki zirvesi Perslere ev sahipliği yapan Fars bölgesi, tarihî ve kutsal bir merkez olup Erken Orta Çağ'da Sasanilerin de ilk kuruluş yeri ve aynı zamanda ilk başkentlerinin bulunduğu bir yer idi. Bu nedenle Fars bölgesi hem Perslerin hem de Sasanilerin hükümdar ailelerinin yetiştiği yerdir. Zira bu eyalette iki kadim şehir bulunuyordu ve peşi sıra altın çağlarını yaşamışlardı. Bunlar kutsal ve kadim İstahr ve akabinde İslâm fetihleri ile canlanan *Dârü'l Mülk* tesmiye edilen Şiraz şehridir. Şiraz bugün de İran'ın kültür başkenti sayılan Fars bölgesinin merkez şehridir.

Bağdat merkezli Irak-ı Arap bölgesine hâkim olmanın anahtarı sayılan Fars eyâleti, gerçekten İslâm coğrafyacılarının ve tarihî coğrafya çalışanların eserlerinde tarihî önemi, iklim çeşitliliğine bağlı olarak bereketli toprakları ve zengin ticaret hacmi bakımından övülmektedir.

Müteveffa Barthold'un vaktiyle iddia ettiği gibi 9. ve 10. asırlarda İran coğrafyasında şehir hayatının terakkisi ve yeni medeni merkezlerin inşası süreci yaşanmıştı. Bununla birlikte düşünüldüğünde Büveyhî evresinin etkisinin daha hissedilir olduğu kanaatine vardığımız kadim Fars yurdunda, kısa süreli Şebânkâre hâkimiyetine müteakiben Selçuklu evresi Kavurd Bey eliyle aslında başlamış sayılmaktadır. Kirman Selçukluları kurucusu olan Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, 1062 yılında Şiraz'da hâkimiyet tesis ederek hutbeyi Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey ve kendi adına okutmuş idi. Kirman Selçukluları ve Büyük Selçuklu valileri idaresinden sonra yine Selçukluların içinden çıkan Salgurlular Atabeyliği tasarrufu altında kalan Fars bölgesi zaman zaman Irak Selçuklularına tâbi olmuş ve böylece yazımızın zaman sınırlarının sonu olan 12. asrın bitimine gelinmiştir. Devamında Azerbaycan Atabeyleri, Harezmşahlar ve elbette Moğollar sahneye çıkacaktır.

Selçuklu evresi dediğimizde tabii ki Kirman Selçukluları, Büyük Selçuklu valileri ve Salgurlu Atabeyliği'ni kast ediyoruz. Yazımızda da aslında bu evreye odaklanmak istemiştik. Fakat bölgenin eski tarihinin bilinmeden konunun tam anlaşılamayacağını idrak ettiğimizden giriş mahiyetinde birkaç sayfa Fars bölgesinin Selçuklulara kadarki tarihi serüvenini anlatmaya gayret ettik. Bu arada tarihi coğrafya ile ilgili de bazı malumat verilmiştir. Son olarak Selçuklu evresi olarak kastettiğimiz 12. asırda Fars bölgesinde medreseler, camiler yaptırılıp su yollarının onartıldığı ve bazı yeni imar faaliyetlerinde bulunulduğunu görmüş bulunuyoruz. Tabii bölgenin hem Büveyhî hem de Selçuklu asırlarında siyasi mücadelelerde de odak noktası olduğunu tekrar etmekte beis yoktur.

Neticede bir makale ya da bildiri sayılabilecek bir çerçevede Fars eyâletinin erken devirlerinden Selçuklu sonrası yani Harezmsahlar ve Moğollar öncesi devresine kadar olan siyasi tarihini incelemeye ve bir kronoloji ortaya koymaya çalıştım. Bu arada bölgenin Selçuklu öncesi erken Orta Çağ'ına ait tarihî coğrafya ile ilgili bazı hususlara da değindim. Ayrıca İslam coğrafyacıları ve tetkik eserlerden hareketle ticarî konularla da ilgili bazı paylaşımlarda bulundum. Bundan sonra Fars eyâleti ile ilgili olarak gerek lisansüstü tezler gerekse de bilimsel kitaplar yazılarak konunun derinlemesine tahlil edilmesi gerektiğinin tekrar altını çiziyorum. Zira İran coğrafyası yaklaşık bin yıl Türkler tarafından temsil edilen yeni bir iktisadi düzen evresinde –İlhanlılar da bu düzenin bir parçasıydılar- kaldığı için buradaki bölge ve şehir tarihleri, elbette Türk tarihinin de bir evresinin sosyo-kültürel ve siyasi dönemini aydınlatmaya yardımcı olacaktır düşüncesindeyiz.

Kaynakça / References

- Barthold, W. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. (Geniş İzah, Düzeltme ve İlavelerle M. Fuad Köprülü) (6. Baskım) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Birtane, Z. S. (2020). *Muhammed B. Ali B. Muhammed-i Şebânkâreî ve Mecma' u'l-Ensâb Adlı Eseri*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gençtürk, C. (2020). *Büveyhîlerin İran Hâkimiyeti*. (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Ebu'l Abbas Muineddin Ahmed bin Şihabeddin Ebu'l Hayr Zerkûb Şirazî. (1350). *Şiraznâme*. (Yayına Hazırlayan: Dr. İsmail Vaiz Cevâdî). İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran.
- Güner, A. (2008). Rükûddeve. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (35. Cilt, ss. 285-286). İstanbul.
- Hamza, M. (2008). *Hamdullah Müstevfî ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb"*. (Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Heyat, J. (1995). Fars. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (12. Cilt, ss.174-176). İstanbul.
- Huart, C. (1945). Fars. *İslâm Ansiklopedisi* içinde. (4. Cilt, ss. 470-471). İstanbul.
- Hunkan, Ö. S. (2016). Ortaçağ İran'ını Anlamak: Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Sabbâh ve Hayyam. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 2016/77, 77-102.
- İstahri. (2015). *Ülkelerin Yolları*. (Çeviren: Murat Ağarı). İstanbul. Ayışığı Kitapları.
- İvanov, M. S. (Ed.) (2021). *İran Tarihi -En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla-*, (Ruşçadan Çeviren: Hasan Demiroğlu) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud. (2014). *Divânü Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, (Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kafesoğlu, İ. (1977). Kavurd. *İslâm Ansiklopedisi* içinde. (6. Cilt, ss. 456-459). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1964). Selçuklular. *İslâm Ansiklopedisi* içinde. (10. Cilt, ss. 353-416). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Köymen, M. A. (1943). Kirman Selçukluları Tarihi. *Belleten*. 2 (1), 127-134.
- Kramers, J. H. (1977). Kirman. *İslâm Ansiklopedisi* içinde. (6. Cilt, ss. 815-821). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Kudâme İbn Cafer (2018). *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*. (Çeviren: Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Lambton, A. K. S. (1998). *Continuity and Change in Medieval Persia (Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century)*. Bibliotheca Persica. USA: The Persian Heritage Foundation.
- Le Strange, G. (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*. (Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Merçil, E. (1979). Tarihî Kaynaklara Göre Salgurlu Atabeyliği'nde İmar Faaliyetleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*. (8), 129-138.
- Merçil, E. (1992). Büveyhîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (6. Cilt, ss. 496-500). İstanbul.
- Merçil, E. (2009). Salgurlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (36. Cilt, ss. 29-31). İstanbul.
- Merçil, E. (2008). Saffârililer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (35. Cilt, ss. 464-465). İstanbul.
- Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, (Tercüme: Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Süleyman Genç, Ali Ertuğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mneymneh, H. (2021). *Büveyhîler Devleti Tarihi*, (Arapçadan Çeviri: Tanık Akarsu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*. (Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özaydın, A. (2002). Kavurd Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (25. Cilt, ss. 73-74). Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2010). Şiraz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (39. Cilt, ss. 182-184). İstanbul.
- Peacock, A. C. S. (2006). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sabbâğ, A.– Bozkurt, N. (2006). Müstevfî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (32. Cilt, ss. 147-148). İstanbul.
- Sevim, A. – Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları C. 2*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- The Farsnama Of Ibnu'l-Balkhi*, Edited by G. Le Strange – R. A. Nicholson, Reprint of the Edition London 1921, Edited by Fuat Sezgin, Islamic Geography Volume 104, Frankfurt am Main, 1993.
- Uslu, R. (2001). İstahr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (23. Cilt, ss. 202-203). İstanbul.
- Uygur, T. (2019). Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 5)1(, 131-141.
- Yazıcı, T. (1999). İbnü'l-Belhî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (20. Cilt, ss. 529). İstanbul.
- Wiesehöfer, J. (2020). *Erken Pers Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi*. (Çeviren: Nilgün Ersoy). İstanbul: Totem Yayınları.